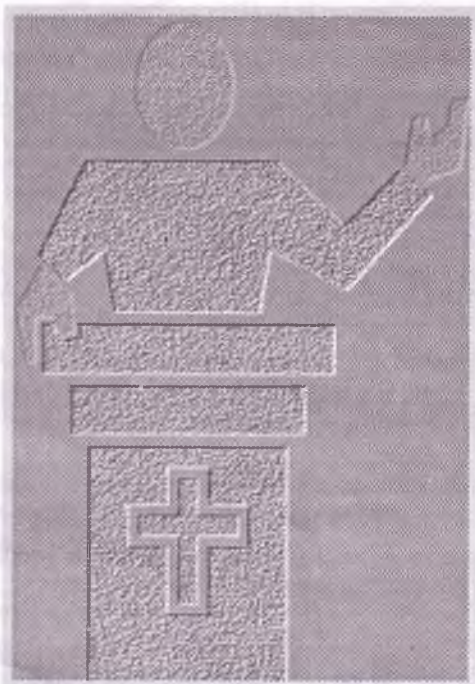

Szarka István

A retorika teológiai használatának lehetőségei

Az 1995-ös és az 1996-os évek téli, illetve nyári szemesztereit a Bajor Evangélikus Egyház főiskoláján (Augustana-Hochschule-Neuendettelsau) tölthettem ösztöndíjasként. Ott kerültem kapcsolatba Dr. Peter L. Oesterreich tanár úrral, aki a Filozófia Tanszék professzora. Az ő retorika előadásai rendkívül mély hatást gyakoroltak rám. Vele szorosan együttműködve elkezdtem kutatni a retorika és a teológia kapcsolatát. Vizsgálódásaim során Dr. Wolfgang Stegemann professzor úr, az Újszövetségi Tanszék vezető tanára szintén nagy segítségemre volt az ide vonatkozó teológiai írások felkutatásában. E kutatási terület német nyelvterületen még viszonylag újnak mondható. A teljesség kedvéért azonban meg kell említeni, hogy a jelentősebb teológusok szinte kivétel nélkül foglalkoztak a két tudomány kapcsolatával.¹ Napjaink protestáns teológusai közül Gert Otto képviseli ezt az irányvonalat, ezért főként az ő írásaira támaszkodom.² A cikk alapját képezi továbbá a *Beziehungen zwischen Theologie und Rhetorik*, összefoglaló jellegű, szintén e témakört érintő írásom, amelyet Dr. Rolf Schieder kérésére vettem papírra.

„A világtapasztalás nyelvhez kötött. Még pontosabban fogalmazva, a retorika tárgyának ezen adottsága: reflexió, ami egyetlen teológiai gondolkodás számára sem elhagyható kiindulási pont.”

I.

Gert Otto: Beszéd az ember című írásából vett idézet legyen számunkra gondolatindító!

A retorika tárgya, a nyelv, valóban reflexió, amely a világban való létünknek, ember-létünknek legsajátosabb, legősibb bizonyítékai és adottságai közé tartozik. A nyelv segítségével vagyunk képesek kifejezésre juttatni érzéseink, gondolataink sokaságát. A nyelv mindenkor szoros kapcsolatban áll környezetünkkel. A világban való tájékozódásunk előfeltételét képezi a tárgyak megnevezésétől kezdve egészen

a legbonyolultabb kommunikációs szintekig. A nyelv kultúrát teremt és megőrzi azt. A nyelv fontosságának hangsúlyozása azért is lényeges, mert számunkra annyira magától értetődik és természetes az ember beszédképessége, hogy napjainkban mind kevesebb gondot fordítunk nyelvünk művelésére, a beszéd tanulására.

Teológusok, lelkészek számára szintén nem mellékes, miként vagyunk képesek Istenről alkotott gondolataink, vele kapcsolatos élményeink és tapasztalataink megszólaltatására, továbbadására az igehirdetésben és a tanításban. Nem könnyű Isten üzenetét megszólaltatni egy olyan világban, melynek retorikája az egyenlőség elvét tüzi zászlajára, hirdeti a radikális pluralizmust, az elvek egyenlő jogát, oly módon, hogy közben megszünteti az értékek és az erkölcs határait. Ebben a sokszínű és folyvást változó világban nehéz eligazodni. Az ember nehezen találja meg a helyét, könnyen eltéved. Pontosan ezért lehet segítségünkre, a világban való tájékozódásunk alapvető útjelzőjének, a nyelvnek ismételt felfedezése. Továbbá a retorikáé, amely biztosítja ennek szép rendben történő előterjesztését (*dispositio*).

A beszédművészet igazi lényegét azonban nem érthetjük meg egyetlen alkotóelemének kiemelésével, mert akkor hasonló tévedésbe esnénk, mint a retorika bírálói, akik számára gyakran nem több tanulható és tanítható beszédtechnikánál.

A beszédművészet (*ars rhetorica*) alapvető értelme csak a retorika klasszikus öt nagy művészetének (*quinque artes*)³ figyelembevételével látható meg. Elsősorban a gondolatok felfedezésének képessége és művészete (*inventio*), másodsorban a szabályok művészete (*dispositio*), harmadrészt a kifejezés művészete (*elocutio*).

Oesterreich az *elocutio* művészetét – sajátos szó- és gondolat-alakzataival, valamint olyan kép (*tropus*) használatával, mint a metafora, a jelentéstartalom megfordítása (*synekdoche*), a fogalomcsere (*methonymie*) és ironia, – hagyományos módon a retorika sajátos területeként értékeli.⁴

Negyedszer az emlékezetművészet (*memória*), és ötöd-ször az előadás művészete (*actio*). Ezen alkotóelemek részenként is hangsúlyos, de egymással is harmonizáló egysége nyújt csak megfelelő retorika-képet.

Teológusaink az igehirdetés és tanítás során elválaszthatatlan kapcsolatba kerültek a beszéd művelésével, és fontosságát szinte soha nem vonták kétségbe (itt gondoljunk csak reformátoraink oly gyakran hangsúlyozott nyelvteremtő szerepére⁵), ennek ellenére mégis meglepő, hogy a retorikához való viszonyuk különösen a 19. század vége óta sajátos feszültséget mutat. Néhány példa a kérdésben leginkább érintett gyakorlati teológusok megnyilatkozásaiból: „Eduard Thurneysen az 1921. évi, a *prédikáció problémájához írt programszerű tanulmányában első alapszabályként írja elő az igehirdető számára: Ne legyen semmi ékesszólás – mert az igehirdető beszéde nem egyéni dolog,*

tehát nem lenne szabad ügyvéd módjára beszélnie!"⁶ Majd később ebből következik a második szabály, amely óva int a hallgatóság ügynevezett szükségleteinek kielégítésétől. Vagy ötven évvel Thurneysen után Rudolf Bohren: a prédikáció valódi szépsége hasonlít annak az arcára, aki börtöl, ám arca felkent. A szenvedéstől lesz fénylőbb, belülről nyer nagy fényességet. Nincs semmi, ami a retorika ellenében szólna, de a prédikáció szépsége más minőségű. Továbbá „Jörg Rothermund, aki szintén foglalkozott a két tudományterület kapcsolatával, egyrészt a teológiai és a retorikai kérdésfelvetéseket akarja egymásba olvasztani, de ezzel egyidejűleg a homiletikai gondolkodás folyamatában megkövetelt minden lépés teológiai megalapozását, ami egyértelműen a retorika teológia alá történő alárendelését eredményezi.”⁷

Miként a fenti példák is tanúsítják, a retorika és teológia közötti kapcsolat nem mentes feszültségektől. A látszat ellenére az ellentét nem a teológusok, Isten beszéde és az emberi beszéd megkülönböztetésének igényéből vezethető le, hanem más, a retorika általános megítéléséhez kötődő oka van. Ezért fontos kissé elidőzni a retorika fejlődéstörténetének néhány állomásán, és áttekinteni azokat a filozófiai (ellen)érveket, amelyek jelentősen hozzájárultak a beszédművészetről alkotott kedvezőtlen kép kialakulásához.

II.

„A retorika mint antifilozófia, ábrázolásának ideája és sémája, a szónokoknak a filozófusokkal vívott, az ifjúság nevelésére vonatkozó igénye körüli harcából, a városállamokban egyidejűleg fejlődött ki. Ott a szó, a nagyobb tömegekre és a bírósági kollégiumokra beszéd által gyakorolt hatása, egy korszak ismertetőjelévé vált és az maradt.”⁸ Látható, hogy a retorika szerepét vitató megnyilatkozások nem új keletű jelenségek, hanem részét képezik egy már a gondolkodás kezdeténél is meglévő, napjainkig tartó folyamatnak. E sorba illeszkedik Immanuel Kant Az ítélőerő kritikájában található gondolata is.

„A beszéd-készség⁹, ha ez alatt a rábeszélés művészetét, azaz szép látszat általi rászedést (az oratoria művészeteként) és nem pusztán ékesszólást¹⁰ (eloquenciát és stílust) értünk, olyan dialektikát jelent, amely a költészetől csak annyit kölcsönzött, amennyi szükséges a szónok számára, hogy a megítélés előtti érzelmeket megnyerje; ezzel előnyt szerezzen és a szabadságot elvegye. Tehát alkalmazása nem tanácsolt sem a bíróságokon, sem a szószékeken.”¹¹ Ha a retorika általánosan kedvezőtlen megítélésének okát kívánjuk megállapítani, akkor ehhez az itt felsorakoztatott vélemények értelmezése kielégítő magyarázattal szolgálhat. A retorika és a filozófia párharca, úgy mint minden retorikaellenes megnyilvánulás, alapjában véve egy sereg félreértésből származó előítéleten nyugszik.

A retorika ugyanis nem azonos azzal a szofisztikával, amellyel az első pillanatban társítják. A beszéd művelésének kétségtelen létezik tanulható technikája, melynek segítségével javítható a közlés formája, és ezáltal a hallgatóságra gyakorolt hatása fokozható. Ám az így értelmezett beszédtechnika gyakran semmiféle kapcsolatban nem áll a tartalom minőségével, tehát indifferens az etikai felelősségvállalás szempontjából. Precízebben fogalmazva: ilyenkor a szónok

szubjektív etikája kényszerítő erővel hat a hallgatóságra, ezért a beszéd félrevezető jellegű. Azonban az ilyen manipulatív jellegű szóhasználat elsődlegesen a szofista érvelésmód sajátossága, és ez csupán a retorika egy korszakában volt uralkodó irányzat.

Az ilyen retorika joggal válthatja ki minden jóérezésű ember bírálatát. Szókratész például így fogalmazza meg evvel kapcsolatos fenntartásait: „Eszerint a többi művészettel szemben is hasonló helyzete van a szónoknak és a szónoklásnak. Hogy mi tulajdonképpen a dolgok természetete, azt éppen nem kell tudnia; elég, ha a rábeszélésnek valami fortélyát kieszele, hogy a tudatlanok előtt úgy lássék, mintha többet tudna a tudóknál.”¹²

Természetesen e megállapítás nem jelent mentességet az alól, hogy koronként jól képzett, de lelkiismeretlen szónokok ismételten visszaéljenek tudásukkal, és így tovább rombolják a beszédművészet tekintélyét.

Közéletünk ilyen jellemző megnyilvánulásai közé tartoznak a politikai pártok szócsatái és a választási programnyilatkozatok, melyekben átlátható módon nyilvánul meg az igazság és a hihetőség közötti retorikai differencia.¹³

Az ilyen jellegű retorika, még inkább ennek tanítása, heves ellenzékre talált a filozófusok körében. Féltek attól, hogy ez a gátlástalan, morált nélküli magatartás megfertőzi majd az ifjúságot. A sors keserű tréfája, hogy pontosan e magatartást leginkább bíráló Szókratészt ítélték el hasonló vádak miatt.¹⁴ Kant kritikai észrevételéhez fontos megjegyezni, hogy az ő retorika értelmezése sokkal differenciáltabb annál, amint az a későbbi felhasználása során, hatástörténetében megmutatkozott. Az ő bírálatra csak a művészi, mesterkelt beszédgyakorlatra érvényes,¹⁵ amelyik a beszéd-készség (die Beredsamkeit) kizárólagos meggyőzni akaró karakterét hangsúlyozza. A meggyőzésre irányuló törekvést önmagában, megfelelő stílus és különösen tartalom nélkül nem lehet a retorikával azonosítani. A retorikaellenesség elterjedéséhez jelentősen hozzájárult Kant bírálatának általánosítása. Ha a beszéd tudományát bármely oldalról bírálat éri, akkor fontos ezeket a félreértéseket is a szemünk előtt tartani.

Ellentétben az előző véleményekkel, léteznek nem kimondottan a retorikával foglalkozó, de a nyelviség szerepét implicit módon hangsúlyozó retorikai álláspontok is. H. G. Gadammer például így fogalmaz: „Az ember valamennyi világra vonatkozó ismerete nyelvileg közvetített. A világban való legelső tájékozódásunk a beszéd tanulásával teljesedik ki. De nem csupán erről van szó. Végeredményben a világban való létünk (In-der-Welt-sein) nyelvisége artikulálja a tapasztalat egész birodalmát.”¹⁶

Végezetül e retorikatörténeti kitérő nem lehet teljes egy új harmonizációs törekvés ismertetése nélkül. Amint láttuk, a retorikaellenes megnyilvánulások nem a beszéd művészetének eredeti lényegét bírálták. Azonban a legújabb fundamentál-retorikai érdeklődés joggal mutat rá, hogy a retorika alapvető értelme csak a beszédművészet történetének kritikus áttekintéséből érthető meg. A fundamentál-retorika gondolata Peter L. Oesterreich nevéhez fűződik, aki a retorikai szellem

fejlődésének történetét helyezi vizsgálódásának középpontjába. Oesterreich gondolatai joggal figyelmeztetnek arra, hogy az ember, a retorika minden mellőzése ellenére, beszélő lény (homo rhetoricus) maradt. Ezért a felesleges szembenállás helyett fontosabb lenne ismét felfedezni azt a beszédet, amely mesterkélttség nélkül jelen van a mindennapok beszédgyakorlataiban.¹⁷ Sőt hangsúlyozza, hogy a modern ember, bár ő maga egyre kevésbé kötődik az irracionális fogalmak és kifejezések szókészleteihez, beszédében öntudatlanul mégis jelen vannak ezek, mivel a nyelv trópusainál és metaforáinál fogva kitörölhetetlenül magában hordozza e kategóriákat. Ezért a metafizikai gondolkodásmód általános megromlásával párhuzamosan megfigyelhető a nyelv és beszédtudomány szerepének fokozatos alábecsülése is.

III.

E filozófiai és retorikatörténeti kitérő után joggal vetődhet fel mindenkiben a kérdés, hogy az imént felsorolt ellentmondásos megnyilatkozások közül melyik nyelv-, illetve retorikaértelmezést tekintjük a teológia részéről elfogadhatatlannak, és melyik formálhat igényt a vele való együttműködésre. Oesterreich új elmélete azért megnyerő, mert a posztmodern beszéd és írásértelmezésekkel szemben egy olyan pozitív alternatívát talált, amely a retorikát annak eredeti, morális és erkölcsi tartalmával együtt szemléli. Az általa felfedezett *retorikai differencia* segít elválasztani egymástól a beszéd önmagában létező igazságtartalmát és annak hihetőségét. Gondoljunk csak végig, mekkora jelentősége lehet egy ilyen beszéd- és retorikaértelmezésnek a keresztyén tanítás és igehirdetés szempontjából! Különösen akkor, ha ezek elsődleges forrására, a Szentírásra gondolunk. Ha ugyanis hitigazságaink közvetítését belső tartalmi relevancia nélkül, kizárólag a világ bölcsességének¹⁸ megfelelően képviseljük, akkor beszédünk ugyan könnyebbé és hihetőbbé válik, de közben könnyen elveszitheti eredeti lényegét és tartalmát. A tartalom mindig fontosabb, mint a megértetni akarás! Ugyanis ha a keresztyén tanításban kizárólag a meggyőzés kerül előtérbe, akkor elkerülhetetlen módon a közvetítés válik hangsúlyossá. Ennek során az isteni szándék szövegben rejlő mondanivalójával szemben felértékelődik az emberi szerepvállalás.

Gert Otto tanulmányában a teológiai résztudományok számára is nagyon figyelemreméltó lehetőségként értékeli Oesterreich új retorikaértelmezését.¹⁹ Rámutat arra, hogy a gyakorlati teológián belül is léteznek olyan gondolatok, melyek az igehirdetés problémáinak retorikai megértésén fáradoznak.²⁰ Továbbá megállapítja, hogy a gyakorlati teológián kívül más teológiai szakokon belül a retorikai kérdésvetésekre történő hivatkozások egyre nagyobb gyakorisággal jelentkeznek. „*Ez érvényes az egyháztörténeti és az exegetikai kutatásokra is, tehát jellemző módon azon teológiai szakokra, amelyek szövegekkel és azok eredeteinek interpretálásával foglalkoznak.*”²¹

Válaszkeresésünk során tegyünk egy kísérletet. Egyetlen példán keresztül vizsgáljuk meg, hogy mit jelenthet az egyházi beszédhelyzet (fundamentál)retorikai értelmezése az igehirdetésben és az azt megelőző előkészületben!

Először is a textus alapos elemzése, exegézise hozzásegíti az igehirdetőt a szöveg jobb megértéséhez.²² Az igehirdetés alkalmával azonban ez az írott és elemzett szöveg a hallgatóság számára beszédként van jelen. Így minden további nélkül elemezhető retorikai módszerekkel is. Az igehirdetési alapige szövegének, illetve beszédének retorikai elemzése több előnnyel járna.

Elsősorban közelebb vihetné az igehirdetőt a bibliai beszédek mondanivalójához, ha az adott beszédhelyzet elemzése során felismeri a beszéd jellegét. Sőt a beszéd típusok alapvető jellemzőinek ismerete tovább színesíthetné a róla szerzett ismeretünket.

Vizsgáljuk meg például Arisztotelész klasszikus hármasteljesítését! A nyilvánosság előtt, ahol a beszéd létrejöhet, a következő kategóriákat találjuk meg:

1. kötött vagy ünnepi beszéd,
2. bírósági vagy jogi beszéd, pl. védőbeszéd,
3. politikai vagy tanácsadói beszéd.²³

A fent említett beszéd típusok kivétel nélkül megtalálhatók a Szentírásban, gondoljunk csak Péter apostol pünkösdi beszédére (ApCsel 1:14–36), vagy Pál apostol védőbeszédeire (ApCsel 23:1–11; 24:10–21; 25:8–12; 26:1–32), valamint az apostoli konvent vitabeszédeire (ApCsel 15:1–29).

Másodsorban azonban az igehirdetések során fontos tisztában lenni nemcsak az akkori, hanem a jelenlegi beszédhelyzet körülményeivel is. Ismerni kell a hallgatóság szókészletét és életvilágát, tehát azt az argumentációt, amely a mindennapok során körülveszi őt. A mai ember egy olyan posztmodern²⁴ állapotban él, ahol a nyilvánosság beszédgyakorlatai feltűnő párhuzamot mutatnak az antik világ²⁵ szofisztikus érvelésmódjával. Tehát kevésbé számít a beszéd minősége és tartalma, fontosabb az, hogy meggyőzően hangozzék.²⁶

Egy ilyen világban megnő a retorikai differencia. Tehát esetünkben az igehirdetőnek tekintetbe kell venni, hogy az igehirdetés valóságtartalma és a hallgatóság hit-készsége az, amely e beszédet hitelesnek ismeri el, nagyon messze állnak egymástól. Ezt a különbséget az igehirdetőnek a prédikáció során fel kell oldania úgy, hogy a beszéd meggyőző módon egyszerre ébresszen hitet és segítse megőrizni azt. Az igehirdetés hallgatóság részéről történő elfogadását elősegítheti a prédikáció retorikai megalapozottsága, a beszéd határozott kritikai hangvétele és a beszéd cselekvés jellegének hangsúlyozása. Ez utóbbi megfigyelhető például a temetési igehirdetések kapcsán, amikor a beszéd egyben vigasztalás is. A retorikai megalapozottság alatt a beszédművészet részegységeinek (*quinque artes*) arányos figyelembevételét kell érteni. Ahol az *inventio* jelentheti egyrészt az igehirdetés alapjául szolgáló szöveg egyediségének és gazdagságának felfedezését, másrészt azokat az *ötleteket*, melyek az igehirdetési felkészülés során hozzásegíthetik az igehirdetőt a téma *plastikus kifejtéséhez*. A *dispositio* művészete segíti az *inventio* során feltárt gondolatok rendezett formában történő előterjesztését, ennek következtében a beszéd világos, áttekinthető felépítésű lesz. Az *eloquitio* a különböző beszéd- és gondolatalkatok segítségével (pl. metafora, ironia) szemléltetés eszköze lehet. Az emlékezet művészete, memória az igehirdető esetében is az ékesszólás kincseskamrája. Hasznos segít-

sége abban, hogy képes legyen áthidalni azt a kulturális és időbeli szakadékot, amely az igehirdetés alapját jelentő szöveg és a mai hallgatóság között található. Az *actio* pedig maga az igehirdetés, az alaposan előkészített munka előterjesztése, a maga teljes hang, gesztus és mimikai gazdagságával.

Az imént látott próbálkozás példái talán elegendő magyarázattal szolgálnak ahhoz, hogy felismerjük azt, amit egy helyesen értelmezett beszédművészet nyújthat a teológiai gondolkodás számára. Egy retorikai exegézis az írott szöveg exegéziséhez hasonlóan a felkészülés során segítheti az igehirdetőt. A retorika ebben az esetben mint elemző módszer alkalmazható. Azonban túl az exegézis megértést és befogadást elősegítő jellegén a retorika a feltárt ismeretanyag közlését is elősegíti. Tehát az elemzett írás, illetve beszéd tartalmának hiteles közvetítésében is meghatározó szerepet játszik a beszédművészet eredeti fundamentál-retorikai értelmében. Ezért a retorika az igehirdető számára eszköz is lehet, mert ez esetben többé nem a hirdető személye, ékes beszéde válik hangsúlyossá, hanem a jól megértett beszéd hiteles továbbítása.

Jegyzetek

[1] A terjedelmi korlátok miatt a felsorolás néhány példája csupán szemléltető jellegű. *Aurelius Augustinus. De doctrina christiana*, IV. könyv

Aquinói Tamás, Summa contra gentiles Karl Barth, Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert, Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte

[2] *Otto, Gert, Die Rede ist der Mensch, Drei Thesen zur Bedeutung der Rhetorik für die (Praktische) Theologie* ZThK 89. Jahrgang 1992 heft 4 (Dezember 1992) Otto Gert, Die Kunst Verantwortlich zu reden, Rhetorik-Ästhetik-Etik, Chr. Kaiser, Güntersloher Verlaghaus, Güntersloh, 1994

[3] *Peter L. Oesterreich*, Philosophen als politische Lehrer, Beispiele öffentlichen Vernunftsgebrauchs, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1994, S. 4, lábjegyzetében idézi (M. F. Quintilianus, Institutionis oratoriae libri XII/Ausbildung des Redners. Zwölf Bücher, hrsg. u. übers v. H. Rahn, 2 Bde., Darmstadt 1972 u. 1975, III 3,1)

[4] Uo. S. 9

[5] *R. Cruel*, Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter, 1979 (Reprint 1966) U. Schnell, Die homiletische Theorie Philipp Melanchtons, 1968 B. Stolt, Liebigkeit und Zier, Ungestüm und Donner. Martin Luther im Spiegel seiner Sprache (ZThK 86, 1989, 282–305) B. Stolt, Docere, delectare und movere bei Luther (Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistgeschichte 44, 1970, 433–474) E. Herms, Das Evangelium für das Volk. Praxis und Theorie bei Luther (Lu J 57, 1990, 19–56)

[6] *Otto, Gert, Die Rede ist der Mensch, Drei Thesen zur Bedeutung der Rhetorik für die (Praktische) Theologie* ZThK 89. Jahrgang 1992 heft 4 (Dezember 1992, 484–485)

[7] Uo.: 484–485

[8] Uo.: 487. o. 9. lábjegyzet; vö.: K. Dochorn, Macht und

Wirkung der Rhetorik. Vier Aufsätze zur Ideengeschichte der Vormoderne, 1968 (s. Anm. 6), 49

[9] Die Bredsamkeit

[10] Wohlredenheit

[11] *V. I. Kant*, Werke in sechs Bänden, Hgr.: von Wilhelm Weischedel, Band: V, Kritik der Urteilskraft, Darmstadt. 1963, § 53, S. 430

[12] *Platón* összes művei, Első kötet Gorgiasz 459 c

[13] Vö.: Oesterreich, uo.: I.

[14] *Platón: Szókratész védőbeszéde*, Platón összes művei, Első kötet 17–19

[15] Vö.: *G. Otto: Die Rede ist der Mensch, Drei Thesen zur Bedeutung der Rhetorik für die (Praktische) Theologie* ZThK 89. Jahrgang 1992 heft 4 (Dezember 1992), 489

[16] (H. G. Gadamer) in Hist. Wörterbuch d. Philos. (J. Ritter) Bd. 3 (1974) 1071 (Filozófiai hermeneutika, Szöveggyűjtemény, 25. o.)

[17] *Oesterreich, P. L.: Fundamentalarhetorik. Untersuchung zu Person und Rede in der Öffentlichkeit*, Hamburg 1990. Vorwort „a retorika látható, mindenütt jelenléte, a retorika jelenség gyorsuló tudományos reflexiójához vezetett. Maga a tradicionális retorikaellenes filozófia lezárult, – az apodiktikus ész ideál hihetőségi krízise nyomán – többé nem lehet a retorika kritikai vizsgálatát az ő saját körülményének tekinteni.”

[18] 1Kor 1:21 „... a világ a saját bölcsessége útján nem ismerte meg az Istent a maga bölcsességében...”

[19] *G. Otto: Die Rede ist der Mensch, Drei Thesen zur Bedeutung der Rhetorik für die (Praktische) Theologie* ZThK 89. Jahrgang 1992 heft 4 (Dezember 1992), 489

[20] *E. Lange, Predigen als Beruf*, 1976. – M. Josuttis, Rhetorik und Theologie in der Predigtarbeit. Homiletische Studien, 1985 – G. Otto Predigt als rhetorische Aufgabe. Homiletische Perspektiven, 1987.

[21] *G. Otto: Die Rede ist der Mensch*, uo.: 486

[22] Az alapos exegézis magában foglalja: 1., a szöveg fordítását; 2., a szövegkritikát; 3., a szöveg elemzését; 4., a forráskritikai vizsgálatot; 5., a formatörténeti elemzést; 6., a fogalom és motiváció történeti áttekintést; 7., a vallástörténeti összehasonlítást; 8., a redakciótörténeti vizsgálatot; 9., a hermeneutikai 10. és a szociáltörténeti elemzést. vö.: *Udo Schnelle, Georg Strecker: Einführung in die neutestamentliche Exegese*, Göttingen 1989.

[23] Vö.: *Aristoteles: Rhetorik*, 1358b, 1359a (Buch I.)

[24] „A posztmodernen a radikális pluralizmus felfogását értjük, posztmodernizmuson pedig azt, ami ennek koncepcióját védelmezi. (...) A posztmodern alapvető tapasztalata az, hogy a legkülönbözőbb tudásformák, életmódok, cselekvési minták a legmesszebbmenőbb értelemben formálhatnak jogot a létezésre.” *Wolfgang Iser: Unsere postmoderne Moderne*, 1991 4. o., idézi Arno Anzenbacher: Bevezetés a filozófiába. 207–208

[25] Különösen a Kr. e. V. évszázad athéni demokráciájára jellemző.

[26] Az állítás igazolására elég, ha megfigyeljük a reklámok szövegeit, máris elegendő példa áll rendelkezésünkre.